

K niektorým otázkam spoločenskej triedy a sociálneho statusu v slovenskej spoločnosti¹

Ján Sopóci^{2,3}

Katedra sociológie FF UK Bratislava

On some Issues of Class and Status in Slovak Society. Starting point in this article is Max Weber's distinction between class and status as related but different forms of social stratification. John H. Goldthorpe argued that this distinction is not only conceptually cogent, but empirically important as well: class and status do have distinct explanatory power when it comes to studying varying areas of social life – economic security and prospects are stratified more by class than by status, while the opposite is true for outcomes in the domains of cultural consumption and political attitudes. Our research ascertained that distinction between class and status is empirically important in Slovak stratification as well, but there are not empirical evidence for assertion that varying areas of social life are stratified more by class or by status.

Sociológia 2014, Vol. 46 (No. 2: 146-166)

Key words: *class; status; social stratification; Slovak society*

Úvod

Už viac ako polstoročie medzi sociológmi prebieha diskusia o „smrti tried“. Jej iniciátori tvrdia, že teoretický a empirický potenciál tejto kategórie sa vyčerpal, pretože realita súčasných moderných spoločností už nezodpovedá základným predpokladom triednej analýzy; sociálne nerovnosti v súčasných moderných spoločnostiach sice stále pretrvávajú, ale ich charakter sa zmenil – nie sú to už triedne nerovnosti, ale nerovnosti iného druhu. Kategóriu spoločenská trieda preto treba zaradiť medzi prežitú, pri analýze stratifikácie súčasných spoločností už nepoužiteľné pojmy. (Nisbet 1959; Beck 1986; Clark – Lipset 1991; Breen – Rottman 1995; Pakulski – Waters 1996; Grusky – Weeden 2001; Grusky – Weeden 2002 atď.) Ich oponenti tieto argumenty spochybňujú (Goldthorpe – Marshall 1992; Hout – Brooks – Manza 1993; Wright 1996; Goldthorpe 2002 atď.) a – parafrázujúc známy výrok Marka Twaina – správy o smrti tried označujú za zveličené. (Crompton 2008) Sociológom hlásajúcim smrť tried pritom odporúčajú, aby si najskôr ujasnili o konci akých, resp. ako chápaných tried hovoria. Na základe takéhoto rozboru totiž najčastejšie vysvitne, že hovoria o konci marxisticky chápaných spoločenských tried⁴. Iné chápania sociálnych tried, napríklad tie, ktoré vychádzajú z koncepcie Maxa

¹ Táto štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA Sociologické teórie moderny ako východisko skúmania vývoja slovenskej spoločnosti (VEGA č. 1/0190/12).

² Korešpondencia: Prof. PhDr. Ján Sopóci, PhD., Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: jan.sopoci@fphil.uniba.sk

³ Autor ďakuje za pomoc RNDr. Anne Hrabovskej, PhD. a doc. Mgr. Jánovi Bunčákovi, PhD.

⁴ O uvedených polemikách informujú napríklad T. Katriňák (2005) a J. Sopóci (2008).

Webera, naďalej zostávajú sociologicky platnými, relevantnými a použiteľnými východiskami analýzy sociálnych nerovností a stratifikácie súčasných moderných spoločností.

Ako je známe, Max Weber rozlišoval triedne postavenie a sociálnu triedu. Triednym postavením označoval situáciu, v ktorej určitý počet členov spoločnosti disponuje rovnakými alebo podobnými zdrojmi (majetok alebo zručnosti uplatniteľné na trhu práce) podmieňujúcimi ich životné šance. Možno pritom očakávať, že ľudia v rovnakom triednom postavení budú mať rovnaké ekonomické (trhové) záujmy. Vo Weberovom chápaní teda pojem trieda vypovedá o pozícii v ekonomickom usporiadaní spoločnosti. Do rovnakej sociálnej triedy sú zaradení ľudia, ktorí majú spoločný kauzálny prvok ovplyvňujúci ich životné šance. Sú to ľudia s podobnými či rovnakými životnými šancami, ktoré sú determinované rovnakým faktorom, ak týmto spoločným prvkom sú výlučne ekonomické (vlastnícke alebo zárobkové) záujmy a pokiaľ tento prvok existuje v podmienkach trhu tovarov a práce. „Chceme hovoriť o nejakej triede vtedy, ak určité množstvo ľudí má spoločné špecifické prvky svojich životných šancí, 2. tieto komponenty sú reprezentované iba ekonomickými vlastníckymi a zárobkovými záujmami, a to 3. v podmienkach trhu tovarov a práce. Pre pojem triedy je spoločné to, že typ šancí na trhu je tou inštitúciou, ktorá je spoločnou podmienkou osudu jednotlivcov. Triedne postavenie je v tomto zmysle iba trhové postavenie.“ (Weber 1964: 679-680) Pojmom trieda teda Weber neoznačuje reálne sociálne skupiny: „v našej terminológii sociálne triedy nie sú komunity, sú len možnými a často sa vyskytujúcimi základmi sociálneho konania“. (Weber 1964: 679) Pre príslušníkov jednotlivých vlastníckych a zárobkových tried je teda charakteristické rovnaké alebo podobné sociálne konanie, ktoré však nevyplýva z toho, že sú príslušníkmi rovnakej triedy, ale z toho, že rovnako alebo podobne reagujú na svoje postavenie na trhu práce.

Weber ďalej zdôrazňoval rozdiel medzi triedou, stavom (v dnešnej terminológii sociálnym statusom či statusovou skupinou) a stranou. Rozdiel medzi prvými dvomi kategóriami spočíva v tom, že trieda označuje objektívny a stav subjektívny aspekt sociálnej diferenciacie, ďalej v tom, že trieda vyjadruje vzťahy obsiahnuté v oblasti výroby a výmeny a stav vyjadruje vzťahy obsiahnuté v oblasti štýlu života. Zatiaľ čo triedy sú podľa Webera sociálne kategórie, ktoré sa odvodzujú na základe postavenia na trhu, na základe trhovej situácie rôznych ľudí, stavy sú spoločenstvá, teda reálne sociálne skupiny vytvorené na základe princípu spotreby tovarov a služieb, ako aj princípu prestíže (úcty, teda spoločenského ohodnotenia) a sú reprezentované osobitnými štýlmi života. „Stavovským postavením nazývame účinne vyžadované pozitívne alebo negatívne privilegovanie v sociálnom hodnotení, ktoré je založené: a) na spôsobe, štýle života a tým b) na formálnom spôsobe výchovy,

ktorým môže byť empirické alebo racionálne učenie sa a osvojenie si zodpovedajúcich životných foriem; c) na prestíži danej rodiny (pôvodom) alebo profesiou. Stavby môžu vzniknúť: a) primárne, vlastným stavovským spôsobom života, najmä zvládnutím profesie (stavby životného spôsobu alebo profesie), b) sekundárne, dedičnou charizmou, prostredníctvom prestížnych nárokov v dôsledku stavovského pôvodu (rodové stavby), c) stavovským privlastnením politických alebo hierokratických mocí ako monopolu (politické, resp. hierokratické stavby).“ (Weber 1964: 226-227) Zavedením kategórií stav a stavovské postavenie (Stand, Ständische Lage) – v súčasnej terminológii status, statusová skupina – Weber doplnil ekonomické chápanie sociálnej diferenciácie, vyjadrované pojmom trieda, o sociálnu dimenziu: pridal k nemu sociálne podmienenú diferenciáciu.

Sociálne triedy a statusové skupiny pritom podľa Webera v mnohom súvisia a prekrývajú sa (príslušníci najmajetnejších sociálnych tried sú často členmi statusových skupín s najvyššou prestížou), resp. sú mnohako previazané: napríklad v oblasti materiálnych a symbolických záujmov predstaviteľov určitých tried a statusových skupín. Odlišujú sa spôsobom, ktorým sú previazané s materiálnymi nerovnosťami: sociálna trieda ovplyvňuje materiálne bohatstvo prostredníctvom ekonomických výhod či nevýhod, s ktorými ľudia vstupujú na trh práce a tovarov, statusová skupina prostredníctvom prestíže a moci ovplyvňujúcej spôsoby získavania rôznych výhod a životných šancí členov jednotlivých statusových skupín. Weber tiež poukázal na skutočnosť, že v rôznych obdobiach vývoja moderných spoločností sa význam triedneho a statusového rozdelenia mení. (Weber 1964: 688)

Jedným z najvýznamnejších a najuznávanejších sociológov, ktorí nadviazali na Weberovo chápanie sociálnych tried a statusových skupín, je John H. Goldthorpe, ktorý s rôznymi spolupracovníkmi najskôr pri analýze sociálnej stratifikácie rozvíjal a aplikoval hlavne weberovskú koncepciu tried. Výsledkom ich činnosti je známa a pri výskumoch sociálnej stratifikácie a mobility hojne využívaná triedna klasifikácia, resp. triedna schéma EGP. (Goldthorpe et al. 1987; Erikson – Goldthorpe – Portocarero 1979; Erikson – Goldthorpe – Portocarero 1989; Erikson – Goldthorpe 1992 atď.)

Goldthorpeho klasifikácia spoločenských tried vznikla na základe agregovania kategórií vlastnej stupnice povolání, pričom kategórie tejto stupnice (jednotlivé povolania) združoval „bez ohľadu na pozíciu kategórií v usporiadaní stupnice“, a preto jeho klasifikácia tried nie je „dôsledne hierarchická“. Tvrdil, že vytvorené triedy majú vysokú rozlišovaciu schopnosť v tom zmysle, že „poskytujú pomerne vysoký stupeň rozlíšenia v termínoch funkcie v práci (v systéme riadenia) a statusu v zamestnaní (kvalifikačné nároky, prestíž pracovného miesta a pod.).“ (Goldthorpe et al. 1987: 43) Do kategórií svojej stupnice tried združoval povolania, ktorých vykonávatelia sa nachádzajú v

podobnej trhovej a pracovnej situácii: „Kombinujeme kategórie povolání, ktorých vykonávatelia sa zdajú byť vo svetle prístupných dôkazov porovnateľní – na jednej strane podľa zdrojov a výšky svojich príjmov, stupňa ekonomickej istoty a šanci ekonomickeho vzostupu, a na druhej strane podľa svojho umiestnenia v systéme moci a riadenia výroby v tej oblasti, v ktorej sú zamestnaní“. (Goldthorpe et al. 1987: 40)

Klasifikácia tried, ktorú Goldthorpe vytvoril, je považovaná za neoweberovskú. Kombinuje dva základné weberovské prvky: vlastníctvo majetku a vedomosti, prípadne zručnosti uplatniteľné na trhu, ktoré Goldthorpe vymedzil ako trhovú a pracovnú situáciu a považoval ich za „dva hlavné komponenty triedneho postavenia“. (Goldthorpe et al. 1987: 40) Ďalším, spresňujúcim kritériom tejto klasifikácie je typ pracovnej zmluvy: „Cieľom triednej schémy je odlíšiť pozície na trhu práce a v zamestnaneckej štruktúre, alebo presnejšie povedané, diferencovať ich podľa typu pracovnej zmluvy, s ktorou sú zviazané.“ (Erikson – Goldthorpe 1992: 37) Zdôrazňuje sa tým, že triedna schéma sa týka pozícií v zamestnaneckej štruktúre, a nie osôb, ktoré ich obsadzujú. Na základe kritéria trhovej situácie sa v tejto štruktúre rozlišujú zamestnávateľia, zamestnanci a samostatne zárobkovo činní. Zamestnávateľia sa ďalej členia na veľkých a malých. Zamestnanci sa podľa typu zamestnaneckej zmluvy členia na tých, ktorí majú uzatvorenú zmluvu o zastávanej pozícii, resp. zmluvu o služobnom vzťahu (manažéri, úradníci, odborníci a pod.) a na tých, ktorí majú zmluvu o vykonávaní práce (hlavne manuálne pracujúci). Existujú ešte i zamestnanecké pozície, ktoré kombinujú prvky zmluvy o služobnom vzťahu a zmluvy o vykonávaní práce. Samostatne zárobkovo činní sa členia podľa sektorov, v ktorých podnikajú: buď v priemysle, alebo v poľnohospodárstve. (Erikson – Goldthorpe 1992: 36-38)

Tri základné kategórie tried Goldthorpeho schémy – servisná, medziľahlá a robotnícka trieda – teda zahŕňajú triedy podobné si z hľadiska ich trhovej a pracovnej situácie. Servisná trieda zahŕňa vlastníkov i nevlastníkov výrobných prostriedkov, ale len tých, ktorí vykonávajú nemanuálnu, najčastejšie riadiacu a samostatnú odbornú prácu (biele goliere) a je považovaná za triedu s najvyššou mierou pracovnej istoty i prestíže. Medziľahlá trieda je zmiešanou triedou, a to z dvoch hľadísk: zahŕňa vlastníkov i nevlastníkov výrobných prostriedkov i povolania s manuálnou aj nemanuálnou prácou (modré i biele goliere). Robotnícka trieda zahŕňa len nevlastníkov výrobných prostriedkov, manuálne pracujúcich, zväčša riadených pracovníkov (modré goliere), s nižšou mierou istoty v zamestnaní.

Goldthorpe so spolupracovníkmi na základe kombinácií uvedených kritérií vytvoril niekoľko variantov tejto klasifikácie tried a podľa potrieb konkrétnych empirických výskumov používal triedne schémy, ktoré v rámci troch základných tried rozlišovali niekoľko (pod)tried. (Goldthorpe et al. 1987; Erikson –

Goldthorpe 1992) Jeho klasifikácia, resp. klasifikácie teda vychádzajú: a) z trhovej situácie, čiže pozície na trhu práce, ktorá je indikovaná zdrojom príjmu alebo typom pracovnej zmluvy (zamestnávateľa, samozamestnávateľa a zamestnanci, líšiaci sa výškou príjmu, istotou zamestnania a šancou na pracovný postup v rámci pracovnej kariéry), b) z pracovnej situácie, ktorá je indikovaná umiestnením v systéme riadenia a stupňom autonómnosti práce, ktorý pracovník má, c) statusovej situácie, ktorá zahŕňa najmä kvalifikačné nároky a prestíž zastávaného pracovného miesta, majetok osoby a jej životný štýl. Triedna pozícia človeka sa v tejto schéme určuje na základe jeho zamestnaneckého statusu (zamestnávateľ, samozamestnávateľ, zamestnanec) a zamestnania, ktoré je dané obsahom vykonávanej práce a riadiacimi právomocami súvisiacimi s postavením v zamestnaneckej hierarchii.

Na základe uvedených kritérií Goldthorpe rozlíšil sedem (pod)tried v rámci troch základných tried, ktoré možno znázorniť takto:

Servisná trieda

- I. Veľkí vlastníci, vysoko kvalifikovaní odborníci, verejní činitelia a najvyšší úradníci, topmanažéri veľkých organizácií, firiem.
- II. Nižšie kvalifikovaní odborníci, úradníci a verejní činitelia, manažéri menších firiem, vyššie kvalifikovaní technici, vedúci nemanuálne pracujúcich zamestnancov.

Medzilahlá trieda

- III.a. Rutinne nemanuálne pracujúci zamestnanci vyššieho stupňa v administratíve a v obchode.
- III.b. Rutinne nemanuálne pracujúci zamestnanci nižšieho stupňa v obchode a v službách.
- IV.a. Samostatní malí vlastníci, umelci atď., zamestnávajúci ľudí.
- IV.b. Samostatní malí vlastníci, umelci atď., nezamestnávajúci nikoho.
- IV.c. Farmári a malí roľníci, samozamestnávajúci sa pracovníci v primárnom sektore.
- V. Nižšie kvalifikovaní technici, nižší riadiaci pracovníci, vedúci manuálne pracujúcich (majstri, predáci).

Robotnícka trieda

- VI. Kvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci.
- VII.a. Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuálne pracujúci robotníci zamestnaní mimo poľnohospodárstva.
- VII.b. Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní poľnohospodárski robotníci.

Túto klasifikáciu teda v jej úplnosti tvorí až jedenásť podtried, vo výskumnej praxi sa však úplná triedna schéma nepoužíva. (Erikson – Goldthorpe 1992: 38)

Sociálna stratifikácia pritom v tejto schéme nie je vymedzená ako jednoznačne hierarchické usporiadanie spoločenských tried, aj keď sa určitý vzťah nadradenosti a podradenosti medzi jednotlivými triedami (najmä z hľadiska prestíže, platu či mzdy, istoty v zamestnaní atď.) predpokladá. Goldthorpe nechápe triedy ako reálne sociálne skupiny. (Chan – Goldthorpe 2007: 514) Na základe zistení empirických výskumov možno považovať triedy za potenciálne reálne sociálne skupiny – za tzv. demografické entity, v rámci ktorých možno nájsť intrageneračnú a intergeneračnú kontinuitu. Sú to teda zoskupenia ľudí, ktorí sa zväčša po celý svoj život nachádzajú v rovnakej trhovej, pracovnej a statusovej situácii, resp. postavení. Táto ich demografická identita, ktorá sa často reprodukuje i medzigeneračne, je jednou z podmienok možnosti vzniku a uvedomenia si spoločných záujmov a na základe toho aj východiskom prípadného spoločného triedneho konania. (Goldthorpe 1987: 467) Takto vymedzené triedy sú podľa Goldthorpeho teda aspoň potenciálne reálnymi kolektivitami⁵. Skúmaniu procesu, v ktorom sa triedy zo sociálno-ekonomických kategórií môžu transformovať, resp. transformujú sa na sociálne skupiny (najčastejšie je označovaný ako štrukturácia), sa venovali mnohí autori (Crompton 2008; Marshall et al. 1988).

V poslednom desaťročí sa J. Goldthorpe (najmä v spolupráci s Tak Wing Chanom) venoval predovšetkým skúmaniu existencie, súvislostí a pôsobenia sociálnych tried a statusových skupín v súčasnej britskej spoločnosti. (Chan, 2012; Chan – Goldthorpe 2004, 2007; Goldthorpe 2007 atď.) Vychádzajú pritom z názoru, že trieda a status (triedna a statusová diferenciácia) sú kvalitatívne odlišnými formami sociálnej stratifikácie, pričom tieto dve formy stratifikácie možno oddelene empiricky skúmať, zisťovať rozdiely medzi nimi a považovať ich za rôzne faktory ovplyvňujúce životné šance a životné voľby členov spoločnosti. Na základe analýzy empirických údajov ukázali, že v britskej spoločnosti stále existuje triedne i statusové usporiadanie a že spoločenská trieda a sociálny status sú významnými faktormi ovplyvňujúcimi osobitnými mechanizmami životné šance a konanie ľudí v jednotlivých oblastiach spoločenského života. (Chan – Goldthorpe 2004, 2007) Rešpektujúc Weberovo chápanie tvrdia, že spoločenská trieda neovplyvňuje životné šance a konanie ľudí vo zmysle transformácie triedneho vedomia, hodnôt, noriem atď. do triedne podmieneného konania ľudí, ale že ľudia v rôznych triednych pozíciách reagujú na rovnaké životné situácie rôznymi spôsobmi.

⁵ Podrobnejšie pozri napríklad v práci T. Katrňáka (2005).

Statusové usporiadanie Goldthorpe a Chan chápu ako „reflektovanú a v určitej miere aj akceptovanú štruktúru vzťahov sociálnej nadržanosti, rovnosti a podradenosti jednotlivcov, ktorá neodráža ich osobné kvality, ale mieru sociálnej úcty, resp. prestíže spojenej s ich sociálnou pozíciou alebo s askriptívnymi charakteristikami, ako je pohlavie, rasa a pod.“ (Chan – Goldthorpe 2007: 514) Spoločenská hierarchia, ktorá vzniká na základe takejto štruktúry, nachádza svoje vyjadrenie v rôznych formách združovania sa ľudí patriacich do jednotlivých statusových úrovní a v neformálnych sociálnych skupinách, ktoré sa odlišujú okrem iného aj osobitnými životnými štýlmi považovanými za vhodné pre rôzne úrovne statusovej hierarchie. Zistenia empirických výskumov ukazujú, že napriek dlhodobému presadzovaniu ideológie občianskej a politickej rovnosti takáto statusová hierarchia i v moderných demokratických spoločnostiach stále existuje a prejavuje sa v myslení a konaní ľudí, aj keď – paradoxne – sa o nej najčastejšie hovorí ako o triednej hierarchii, o triednych rozdieloch atď.

Goldthorpe a Chan pritom vychádzajú z názoru, že zamestnanie (spolu so zamestnaneckým statusom) je najreprezentatívnejším zástupcom triednej pozície a že je tiež primárnou charakteristikou, od ktorej sa odvodzuje sociálny status. Zdôrazňujú pritom, že pri analýze empirických údajov realizovanej s cieľom ukázať, že triedna a statusová pozícia jednotlivcov významne ovplyvňujú ich životy, nie je potrebné chápať zamestnanie, triedy, ani statusové skupiny ako reálne entity. (Chan – Goldthorpe 2007: 518)

Vychádzajúc z uvedených stanovísk, pokúsime sa aplikovať tento prístup pri skúmaní sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti a na základe analýzy údajov získaných empirickými sociologickými výskumami overiť vhodnosť analýzy sociálnych nerovností prostredníctvom spoločenskej triedy a sociálneho statusu, rešpektujúc Weberove a Goldthorpeho teoretické a metodologické východiská. Zameriame sa pritom hlavne na:

1. preskúmanie možností charakterizovania sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti prostredníctvom uvedeného vymedzenia spoločenskej triedy i sociálneho statusu a určenia pozície jednotlivcov v tomto rozvrstvení,
2. objasnenie spôsobov, ktorými ľudia nachádzajúci sa v rôznych triednych a statusových pozíciách reagujú na svoje životné podmienky a situácie.

Naším cieľom je zistiť, či aj v slovenskej spoločnosti existuje triedne a statusové usporiadanie, ktoré možno empiricky preskúmať a považovať obe tieto usporiadania za skutočnosti ovplyvňujúce životné šance, vedomie a konanie ľudí v rôznych životných situáciách. Hľadanie odpovedí na uvedené dve otázky pritom, samozrejme, predstavuje iba uskutočnenie prvých krokov pri dosahovaní tohto cieľa.

Metódy

Uvedené rozlišovanie triednej pozície a sociálneho statusu, ako aj prístupov ku skúmaniu sociálnych nerovností prostredníctvom weberovsky či neoweberovsky chápanej spoločenskej triedy a sociálneho statusu si na úvod žiada pripomenúť, že „triedny“ prístup je deduktívnym analytickým postupom, v ktorom je trieda vymedzená apriori – na základe vopred danej klasifikačnej schémy, resp. modelu, a až následne sa empiricky zisťuje triedna príslušnosť jednotlivcov a rozdielne ekonomické, sociálne a ďalšie charakteristiky, vzťahy, myslenie a konanie jednotlivých tried a ich príslušníkov. Naproti tomu „statusový“ prístup je induktívnym analytickým postupom, pri ktorom sa na základe empirického zisťovania vybraných charakteristík a vzťahov jednotlivcov (relevantných pri objasňovaní sociálnych nerovností) a následného odhaľovania ich podobnosti a rôznosti zisťuje, príslušníkmi akých sociálnych skupín alebo kategórií vytvárajúcich systém sociálnych nerovností spoločnosti sú⁶.

Vo výskumoch sociálnej stratifikácie sa najčastejšie využívajú štandardné, medzinárodne uznávané indikátory. Tieto indikátory vychádzajú buď z triednych, alebo z hierarchických (statusových) chápaní sociálnej stratifikácie. Spomedzi triednych klasifikácií je najpoužívanejšou Goldthorpeho triedna schéma (klasifikácia EGP), spomedzi hierarchických sú najpoužívanejšími medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní ISEI a štandardná medzinárodná škála prestíže zamestnaní SIOPS. Všetky sú odvodené od medzinárodnej klasifikácie zamestnaní ISCO⁷. (Ganzeboom – Treiman – Ultee 1991; Krejčí – Matějů 1999; Krejčí – Matějů 2000; Matějů – Kreidl, 2000; Ganzeboom – Treiman, 2003) Napriek tomu, že tieto klasifikácie vychádzajú z odlišných teoretických východísk, bežne sa odporúča aplikovať ich v rámci jedného výskumu spoločne. (Ganzeboom – Treiman 2003) Na určenie pozície jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie sa najčastejšie využívajú škály profesií alebo zamestnaní, sociálno-triedne kategórie a individuálne statusové indexy. (Šafr 2005: 12) Najrozšírenejšie metódy odvodzujú postavenie jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie od pozície jeho zamestnania, využíva sa však aj odvodzovanie pozície od jeho reputácie v miestnom spoločenstve, od intenzity interakcií a hustoty sociálnych sietí jednotlivca, členstva v neformálnych, najmä priateľských skupinách (Chan – Goldthorpe 2007) atď.

⁶ V doterajšej sociologickej výskumnej praxi dominovali deduktívne prístupy, z ktorých sú najznámejšími neoweberovský prístup k triednej analýze J. H. Goldthorpeho a jeho kolegov (Erikson – Goldthorpe, 1992, Goldthorpe 1987 atď.), a neomarxistický prístup E. O. Wrighta (Wright 1996); spomedzi induktívnych prístupov možno spomenúť prístupy, ktoré použili P. Bourdieu (Bourdieu 1984), alebo P. Machonin a M. Tuček (Machonin a kol. 1969, Machonin – Tuček 1996).

⁷ Medzinárodná štandardná klasifikácia zamestnaní (ISCO – International Standard Code of Occupations) bola vypracovaná Medzinárodným úradom práce (ILO, Ženeva). Východiskom pre túto klasifikáciu je zamestnanie a kvalifikácia človeka.

Pri charakterizovaní sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti a určovaní pozície jednotlivcov v systéme sociálno-triednych a statusových nerovností obyvateľstva Slovenskej republiky preto vychádzame zo zistení sociologických výskumov, ktoré sociálno-ekonomické postavenie jednotlivcov indikovali prostredníctvom ich zamestnania, postavenia na trhu práce, dosiahnutého vzdelania, postavenia v systéme riadenia na pracovisku i ďalších skutočností. Dostupné zdroje empirických údajov pritom umožňujú sledovať i dlhšie časové obdobie⁸. Na základe uskutočňovania empirických výskumov v rámci medzinárodného projektu ISSP v Slovenskej republike sú k dispozícii údaje potrebné na použitie Goldthorpeho triednej schémy, ako aj viacerých druhov indexov sociálneho statusu, ktoré umožňujú uskutočňovať vývojové komparácie, ako aj porovnania meraní pozície jednotlivcov v systéme stratifikácie realizovaných na základe aplikácie triednej schémy EGP a na základe vybraných indexov sociálneho statusu – v našom prípade indexu ISEI a upraveného indexu multidimenzionálneho sociálno-ekonomického statusu vyvinutého Pavlom Machoninom a Milanom Tučkom. (Tuček a kol. 2003)

Keďže neoweberovsky chápané sociálne triedy sa vzťahujú k nerovnostiam daným trhom práce, najčastejšie bývajú základom na určenie pozície jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie zamestnanie, pracovné zaradenie a postavenie jednotlivca na trhu práce. (Katrňák – Fučík 2010: 25) Medzinárodné komparatívne výskumy pritom najčastejšie využívajú operacionalizáciu trhovej a zamestnaneckej pozície na základe apriórnej, medzinárodne štandardizovanej klasifikácie zamestnaní do typológie spoločenských tried EGP, alebo do indexov sociálneho statusu ISEI a SIOPS⁹. Táto skutočnosť však so sebou prináša niekoľko pomerne závažných obmedzení a problémov, s ktorými treba pri sociologickej analýze rátať. Predovšetkým treba zdôrazniť, že ľudia nachádzajúci sa mimo trhu práce (nezamestnaní, dôchodcovia, ženy na materskej dovolenke, študenti atď.) nie sú v tomto prípade objektom analýzy. Pri vyššom podiele staršieho obyvateľstva v populácii, vysokej miere nezamestnanosti, alebo pri náraste počtu študujúcich mladých ľudí to predstavuje veľké obmedzenie pri interpretácii zistení výskumov sociálnej stratifikácie. Treba si tiež uvedomiť, že pri skúmaní sociálneho rozvrstvenia zamestnanej časti populácie na základe údajov získaných sociologickými výskumami používané nástroje merania neumožňujú odpovedať na otázku, ktoré z prípadných viacerých zamestnaní jednotlivca je kľúčové pre určenie jeho sociálneho statusu. Ako upozorňuje Jiří Šafr, v tomto prípade sa ignorujú aj ďalšie významné zložky sociálneho postavenia, napríklad individuálna prestíž, životný štýl, rodová špecifikácia štruktúry profesií atď. (Šafr 2005) O prekonanie

⁸ Ide konkrétne o roky 1993 (resp. retrospektívne o roky 1983 a 1988), 2001, 2008, 2009 a 2012.

⁹ Využívané sú však i ďalšie indexy sociálneho statusu, napríklad index osobných zdrojov Interim Essex Score (IES), stratifikačná a sociálno-interakčná škála (CAMSIS) atď.

niektorých z týchto problémov, spojených so zmenami štruktúry profesií a trhu práce (predovšetkým o zahrnutie ľudí mimo trhu práce do skúmania stratifikácie) sa snažia novšie prístupy k meraniu statusu, resp. sociálnych tried (napríklad UK NS-SEC a E-SEC, CAMSIS, IES)¹⁰. Žiadny z týchto prístupov a klasifikácií ekonomicky aktívneho a neaktívneho obyvateľstva využívaných v sociologických výskumoch na určenie postavenia jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie však nie je úplne vyhovujúci, všetko zahŕňajúci a presný.

Úlohou triednej schémy EGP pri skúmaní systému sociálnej stratifikácie je identifikovať základné sociálne nerovnosti určované zamestnaním a vzťahmi na trhu práce. Na vytvorenie EGP klasifikácie (podľa metodiky Harryho Ganzebooma a Donalda Treimana) sú potrebné tri údaje: zamestnanie respondenta kódované podľa klasifikácie zamestnaní ISCO 88, jeho postavenie v zamestnaní definované počtom podriadených pracovníkov a rozdelenie respondentov na majiteľov firiem (so zamestnancami alebo bez zamestnancov) a námezdných pracovníkov.

V našej sociálno-triednej i statusovej analýze sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti vychádzame zo zistení viacerých sociologických výskumov¹¹. Sociálno-triedne zloženie ekonomicky aktívneho obyvateľstva skúmame z pohľadu rozdelenia na šesť kategórií EGP: servisnú triedu, rutinných nemanuálnych zamestnancov, ekonomicky samostatných – veľkých a malých vlastníkov a farmárov, kvalifikovaných robotníkov a majstrov, nízko kvalifikovaných robotníkov a poľnohospodárskych robotníkov. Túto modifikáciu kategórií EGP použili Ivan Szelényi a Donald Treiman vo výskume *Sociálna stratifikácia vo východnej Európe po roku 1989*. Tento výskum získal aj údaje, ktoré sa týkajú rokov 1983 a 1988 – boli získané formou retrospektívnych otázok zisťujúcich situáciu respondenta v tomto čase. Szelényiho a Treimanovu modifikáciu kategórií EGP i metodiku zaradovania respondentov do jednotlivých kategórií uplatňujeme aj pri analýze zistení ostatných výskumov.

¹⁰ UK National Statistics Socio-Economic Classification (UK NS-SEC), European Socio-Economic Classification (E-SEC), Social Interaction and Stratification Scale (CAMSIS), Interim Essex Score (IES). Bližšie napríklad v: Šafr (2005), Katrňák – Fučík (2010).

¹¹ Ide o výskumy:

Sociálna stratifikácia vo východnej Európe po roku 1989 (1993) – zber údajov v máji 1993, autor výskumu Ivan Szelényi a Donald J. Treiman, University of California in Los Angeles (UCLA), zber dát Metodicko-výskumný kabinet Slovenského rozhlasu, dvojstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky 4953 respondentov.

ISSP Sociálne nerovnosti 2001 (2001) – zber údajov v septembri 2001, autor výskumu Sociologický ústav SAV, zber dát ÚVVM pri ŠÚ SR, kvótový výber, veľkosť vzorky 1082 respondentov.

ISSP na Slovensku 2006 – 2008 (2008) – zber údajov v októbri 2008, autor výskumu Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát FOCUS, s.r.o., viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky 1138 respondentov.

ISSP Slovensko 2009 – 2010 (2009) – zber údajov v septembri a októbri 2009, autor výskumu Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát FOCUS, s.r.o., viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky: 1159 respondentov.

ISSP Slovensko 2012 (2012) – zber údajov v novembri 2012, autor výskumu Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát TNS, s.r.o., viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky 1128 respondentov.

Vďaka tomu pracujeme s rovnako vymedzenými i meranými kategóriami EGP schémy. V porovnaní s pôvodným rozdelením EGP na sedem kategórií Szelényiho a Treimanova kategorizácia podrobnejšie diferencuje robotnícke kategórie, menej rozlišuje medzi držiteľmi najvyššieho postavenia v rebríčku sociálnej stratifikácie a ako osobitnú kategóriu vyčleňuje ekonomicky samostatných – vlastníkov firiem, podnikateľov a živnostníkov. Táto kategorizácia teda zvyrazňuje trhovú pozíciu povolania a menej diferencuje podľa veľkosti vlastníctva.

Jedným z najpoužívanejších nástrojov merania sociálneho statusu prostredníctvom klasifikácie zamestnaní je medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní ISEI (International Socio-Economic Index of Occupations), ktorého autormi sú Harry Ganzeboom, Paul De Graaf a Donald Treiman (1992). Skonštruovali ho v nadväznosti na Duncanov sociálno-ekonomický index zamestnaní SEI (Socio-Economic Index of Occupations). Otis D. Duncan vychádzal pri jeho konštrukcii z prestíže hlavných skupín zamestnaní, z podielu mužov s vyšším vzdelaním a podielu mužov s vyšším príjmom pre každú skupinu povolání. (Duncan 1961) Medzinárodný index sociálno-ekonomického statusu zamestnaní je vlastne výsledkom snahy nájsť porovnateľnú mieru sociálno-ekonomického statusu zamestnaní, ktorá by bola aplikovateľná na všetky zamestnania vo všetkých vyspelých krajinách sveta. Index ISEI je, na rozdiel od Duncanovho indexu SEI, definovaný nezávisle od prestíže zamestnaní, ako indikátor konverzie hlavného vstupu – ľudského kapitálu reprezentovaného vzdelaním, do hlavného výstupu – príjmu z hlavného zamestnania. Východiskom je pritom vzťah vzdelanie → zamestnanie → príjem, čiže vykonávané zamestnanie funguje ako konvertujúci prvok vzdelania do príjmu. Hodnoty indexu ISEI boli získané z 31 výskumov v 16 krajinách (73 000 prípadov). Index teoreticky nadobúda hodnoty od 10 (pomocník v kuchyni) po 90 (sudca) a jeho hodnoty sú k dispozícii pre veľký počet kategórií zamestnaní, zodpovedajúcich kategorizácii zamestnaní ISCO (celkovo 271 kategórií). Hodnota indexu ISEI je tým vyššia, čím vyššia je typická úroveň vzdelania v danej kategórii zamestnaní a čím vyšší je v nej priemerný príjem. Index ISEI preto možno interpretovať ako ukazovateľ sociálno-ekonomického postavenia jednotlivcov vykonávajúcich dané zamestnanie. (Krejčí – Matějů 1999)

Multidimenzionálny sociálno-ekonomický status vyvinul Pavel Machonin so spolupracovníkmi už v šesťdesiatych rokoch minulého storočia pre potreby skúmania sociálnej stratifikácie a mobility vtedajšej československej spoločnosti. (Machonin a kol. 1969) Sociálno-ekonomický status jednotlivca sa meral prostredníctvom sumácie piatich zložiek: a) zložitosti práce, b) vzdelania, c) mesačného príjmu, d) životného štýlu, e) podielu na riadení. Táto metóda dovoľovala posudzovať sociálne nerovnosti medzi ekonomicky aktívnymi ľuďmi na stupniciach jednotlivých zložiek a súčasne i prostredníctvom indexu

vytvoreného ako priemer hodnôt dosiahnutých na všetkých piatich stupniciach – súhrnného, resp. syntetického statusu. Multidimenzionalita statusu umožňuje merať u jednotlivcov i statusovú inkonzistenciu a namerané hodnoty súhrnného sociálneho statusu umožňujú usporiadať jednotlivcov do hierarchicky usporiadaných vrstiev.

Pavel Machonin a Milan Tuček neskôr, na základe kombinácií troch zložiek statusu (vzdelanie, postavenie v riadení, príjem) vytvorili novú typológiu vzorcov multidimenzionálneho statusu. Kombináciou troch základných kategórií variantov týchto troch zložiek (vzdelanie: základné, stredoškolské s maturitou a vysokoškolské; postavenie v riadení: zamestnanci bez podriadených, zamestnanci s malým počtom podriadených a samostatne činní bez zamestnancov, riadiaci pracovníci na strednom a vyššom stupni; príjem: nižší, stredný, vyšší) vytvorili 27 kategórií statusu, ktoré následne zredukovali na 15 základných vzorcov statusu. Takýto postup im umožnil analyzovať statusovú hierarchiu českej spoločnosti, pričom zohľadnili i hľadisko vnútornej štruktúry statusu, teda jav statusovej konzistencie či inkonzistencie. (Tuček a kol. 2003: 220-233) Ako uvádza Machonin, táto typológia lepšie než napríklad klasifikácia na základe indexu ISEI vystihuje charakteristiky sociálnej stratifikácie postsocialistickej spoločnosti, lepšie zodpovedá aj diferencovanosti objektívnych charakteristík a subjektívnych postojov, ktoré ovplyvňujú status, alebo sú sociálnym statusom ovplyvňované. (Machonin 2005: 166-167)

Pre potreby našej analýzy možno od problematiky statusovej in/konzistencie abstrahovať a základy Machoninovej a Tučkovej typológie vzorcov sociálneho statusu využiť na vytvorenie indexu vzorov sociálneho statusu metódou jednoduchej numerickej redukcie (Schenk 1986) 27 kategórií statusu. Priradením bodovej hodnoty trom základným variantom (najnižší stupeň vzdelania, najnižšie postavenie v riadení a najnižší príjem: 1 bod; stredný stupeň: 2 body; najvyšší stupeň: tri body) uvedených troch zložiek sociálneho statusu¹² a sumáciou bodov, ktoré takto pripadli jednotlivým kombináciám, získame sedem hierarchicky usporiadaných statusových kategórií, ktoré možno použiť ako nový základ pre analýzu sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. Dve najvyššie statusové kategórie tejto hierarchie sú pritom – pre nízke početné zastúpenie respondentov empirických výskumov využitých pri analýze – zlúčené. Výsledná stupnica multidimenzionálneho statusu sa teda skladá zo šiestich hierarchicky usporiadaných stupňov.

¹² Stupne vzdelania boli operacionalizované takto: najnižší ako ukončená základná škola alebo i odborná škola bez maturity, stredný ako ukončená stredná škola s maturitou, vyšší ako absolvovaná vysoká škola.

Postavenie v riadení bolo operacionalizované takto: najnižšie – zamestnanci bez podriadených, stredné – zamestnanci s menej ako 10 podriadenými a samostatne činní bez zamestnancov, najvyššie – riadiaci pracovníci s viac ako 10 podriadenými. Príjem bol operacionalizovaný takto: najnižší – do 400, stredný – od 401 do 800, najvyšší – nad 801 Eur mesačne.

Výsledky

Pri hľadaní odpovede na otázku, ako možno charakterizovať sociálnu stratifikáciu našej spoločnosti a určiť postavenie jednotlivcov v nej prostredníctvom triednej klasifikácie EGP na jednej strane a statusových charakteristík ISEI a indexu multidimenzionálneho sociálneho statusu na druhej strane, sme vychádzali z predpokladu, že triedne i statusové vymedzenie sociálnej stratifikácie poskytnú takmer rovnaké alebo veľmi podobné výsledky. Tento predpoklad vyplýva zo skutočnosti, že základom triednej klasifikácie EGP i oboch indikátorov sociálneho statusu je zamestnanie, resp. skutočnosti, ktoré so zamestnaním úzko súvisia (vzdelanie, príjem, postavenie v riadení).

Uvedený predpoklad sme overovali na základe zisťovania existencie a sily súvislostí medzi umiestnením jednotlivcov v triednej klasifikácii EGP a ich umiestnením v statusovej hierarchii vymedzenej a meranej indexom ISEI a koeficientom multidimenzionálneho sociálneho statusu. Pri testovaní sme využili zistenia vyššie uvedených piatich výskumov sociálnych nerovností a sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti z rokov 1993 až 2012. Výsledky sú zhrnuté v tabuľke č. 1, ktorá obsahuje hodnoty koeficientov poradovej korelácie merajúcich intenzitu súvislosti medzi zaradením jednotlivcov podľa triedneho a oboch statusových vymedzení sociálnej stratifikácie.

Tabuľka č. 1: **Miery poradovej korelácie medzi triedami klasifikácie EGP a kategóriami indexu ISEI i kategóriami multidimenzionálneho statusu**

Rok	Miera korelácie medzi triedami EGP a kategóriami indexu ISEI		Miera korelácie medzi triedami EGP a kategóriami multidimenzionálneho statusu	
	Spearman ρ	Kendall τ	Spearman ρ	Kendall τ
1993	0,824	0,738	0,594	0,500
2001	0,816	0,711	0,395	0,328
2008	0,798	0,701	0,472	0,406
2009	0,709	0,612	0,549	0,469
2012	0,777	0,675	0,612	0,528

Namerané hodnoty oboch koeficientov z údajov získaných všetkými realizovanými výskumami ukazujú vysokú mieru súvislosti medzi triednou pozíciou jednotlivcov a ich umiestneniami v oboch sledovaných statusových stratifikačných hierarchiách v systéme sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. Možno teda konštatovať, že zistenia uvedených empirických výskumov sociálnej stratifikácie na Slovensku potvrdzujú náš predpoklad o vysokej miere podobnosti určenia pozície jednotlivca na základe aplikácie triedneho a statusového vymedzenia sociálnej stratifikácie. Zistenú vyššiu mieru podobnosti

medzi triednou a statusovou pozíciou meranou indexom ISEI s porovnaním s mierou podobnosti medzi triednou a statusovou pozíciou meranou indexom multidimenzionálneho statusu možno považovať za dôsledok odlišnej konštrukcie týchto indexov: zatiaľ čo index ISEI zohľadňuje (podobne ako triedna schéma EGP) najmä sociálno-ekonomický status zamestnaní, index multidimenzionálneho statusu zohľadňuje tri rovnocenné skutočnosti – vzdelanie, postavenie v riadení a príjem.

Naše závery sú rovnaké ako závery autorov štúdie o vývoji sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti, ktorí na základe porovnávania umiestnenia jednotlivcov na základe nameraných hodnôt indexu ISEI s umiestnením na základe kategórií klasifikácie EGP konštatovali vysokú mieru ich zhody. (Bunčák et al. 2011) Aj komparácia hodnôt indexu ISEI, výšky priemerných miezd príslušníkov jednotlivých tried EGP a sebazaradenia príslušníkov týchto tried ukázala vysokú mieru zhody a vzájomnej validizácie týchto ukazovateľov postavenia jednotlivca v systéme sociálnej stratifikácie. (Bahna – Džambazovič, 2010)

Môžeme teda konštatovať, že triedna klasifikácia EGP i hierarchické statusové klasifikácie vytvorené na základe metodiky ISEI i metodiky multidimenzionálneho statusu vzájomne potvrdzujú svoju platnosť a spoľahlivosť, teda použiteľnosť pri opise sociálneho rozvrstvenia a charakterizovaní pozície jednotlivcov v systéme sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. Neowerberovský triedny i hierarchický, resp. statusový prístup možno teda považovať za platné a spoľahlivé spôsoby skúmania sociálnej stratifikácie, objasňujúce rôznymi spôsobmi jej skladbu i vzťahy jej prvkov. Naše závery teda korešpondujú so zisteniami, ku ktorým dospeli pri skúmaní vhodnosti používania týchto dvoch prístupov k poznávaniu sociálnej stratifikácie v západoeurópskych spoločnostiach viacerí autori. (Breen 2004; Chan 2012; Chan – Goldthorpe 2004, 2007; Weeden – Grusky 2005)

Vychádzajúc z chápania spoločenskej triedy a sociálneho statusu ako javov zakotvených v oblasti zamestnania a zamestnaniu blízkych skutočností sme ďalej predpokladali, že jednotlivci nachádzajúci sa v rôznych triednych a statusových pozíciách odlišným spôsobom reagujú na svoje životné podmienky a situácie; predpokladali sme tiež, že triedne postavenie vo významnejšej miere ovplyvňuje ekonomické životné šance a životné voľby, resp. ekonomické vedomie a konanie jednotlivcov a statusová situácia vo významnejšej miere ovplyvňuje ich sociálno-kultúrne orientácie a postoje i politické vedomie a konanie.

Na základe využitia údajov získaných uvedenými empirickými výskumami sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti sme tieto predpoklady overovali zisťovaním existencie a meraním intenzity súvislosti medzi triednymi a statusovými pozíciami jednotlivcov a ich 1) sebazaradením v stratifikačnej hierar-

chii¹³, 2) politicko-ideologickým sebazaradením¹⁴, 3) preferovaním buď duchovno-umeleckých, alebo fyzických činností vykonávaných vo voľnom čase, 4) preferovaním prevažne intelektuálnych, alebo prevažne manuálnych činností vykonávaných s cieľom zlepšiť si ekonomickú situáciu. Cieľom tohto testovania súvislostí medzi triednou, resp. statusovou pozíciou jednotlivcov a ich vybranými postojmi a konaniami bolo overiť, či aj v našej spoločnosti existuje súvislosť, ktorú medzi triednou, resp. statusovou pozíciou jednotlivca a jeho ekonomickými istotami a perspektívami, ideologickou a politickou orientáciou a kultúrnou spotrebou zistili napríklad T. W. Chan a J. Goldthorpe. (Chan 2012; Chan – Goldthorpe 2007)

Testovanie uvedených predpokladov s využitím údajov získaných výskumami sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti, uskutočnenými v rokoch 1993 až 2012 ukázalo, že síce existuje vysoká miera súvislosti medzi triednou i statusovou pozíciou jednotlivca a jeho sociálno-ekonomickým i politicko-ideologickým sebazaradením, ako aj ním preferovanými voľnočasovými a zárobkovými činnosťami, nezistili sa však štatisticky významné rozdiely v miere súvislosti medzi triednou a statusovou pozíciou (meranou indexom ISEI aj indexom multidimenzionálneho statusu) jednotlivcov a ich sociálno-ekonomickým či politicko-ideologickým sebazaradením, ani s voľnočasovými a zárobkovými činnosťami, ktoré preferujú¹⁵. Naše testovanie teda nepotvrdilo predpoklad, že triedna a statusová pozícia rôznymi spôsobmi ovplyvňujú skúmané súčasti myslenia a konania ľudí¹⁶.

Štatistická analýza teda ukázala, že zistenia doteraz uskutočnených výskumov sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti neumožňujú potvrdiť predpoklady o súvislostiach medzi triednou a statusovou pozíciou jednotlivcov a spôsobmi, ktorými reagujú na svoje životné podmienky a situácie – konkrétne potvrdiť predpoklad, že triedne postavenie vo významnejšej miere ovplyvňuje ekonomické životné šance, perspektívy a voľby ľudí v Slovenskej republike a statusová situácia vo významnejšej miere ovplyvňuje ich sociálno-kultúrne orientácie a postoje i politické vedomie a konanie. Overenie zistení, ku ktorým dospeli na základe svojich výskumov britskej spoločnosti Chan a Goldthorpe, teda zostáva úlohou, ktorú možno splniť len na základe uskutočnenia osobitne

¹³ Operacionalizované umiestnením sa na škále top-bottom, štandardne využívané vo výskumoch ISSP.

¹⁴ Operacionalizované umiestnením sa na škále ľavica – pravica, štandardne využívané vo výskumoch ISSP.

¹⁵ Takýto výsledok testovania je dôvodom, prečo v štúdiu podrobnejšie neinformujeme o spôsoboch operacionalizácie a merania uvedených skutočností.

¹⁶ Predpokladáme pritom, že charakter indikátorov výskumov ISSP, ktoré bolo možné použiť ako indikátory ekonomického myslenia a konania, sociálno-kultúrnych orientácií, politického vedomia a konania ľudí, významným spôsobom ovplyvnil výsledok testovania. Dôkladnejšie testovanie týchto hypotéz – ako ukazujú i skúsenosti britských sociológov – si vyžaduje validnejšie a spoľahlivejšie empirické údaje, ktoré možno získať len pre tento cieľ osobitne koncipovanými sociologickými výskumami.

koncipovaných a realizovaných výskumov sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti.

Záver a diskusia

Na základe uskutočnenej analýzy teda môžeme konštatovať, že uvedené teoretické východiská sa nám empiricky podarilo overiť len čiastočne. Naša analýza nám na jednej strane umožňuje konštatovať, že triedna klasifikácia EGP i hierarchické statusové klasifikácie vytvorené na základe metodiky ISEI i metodiky multuidimenzionálneho statusu si potvrdili svoju platnosť a spoľahlivosť, čiže ich použiteľnosť pri opise sociálneho rozvrstvenia a charakterizovaní pozície jednotlivcov v systéme sociálnej stratifikácie našej spoločnosti. Na základe toho môžeme neoweberovský triedny i statusový prístup považovať za platné a spoľahlivé spôsoby skúmania sociálnej stratifikácie, objasňujúce rôznymi spôsobmi jej skladbu i vzťahy jej prvkov. Na druhej strane, naša analýza nám neumožnila potvrdiť predpoklady o súvislostiach medzi triednou a statusovou pozíciou jednotlivcov a osobitnými spôsobmi, ktorými jednotlivci v rôznych triednych a statusových pozíciách reagujú na svoje odlišné životné podmienky a situácie. Tento čiastočný neúspech však nepovažujeme za nezmeniteľnú skutočnosť – domnievame sa, že je len dôsledkom nášho nedostatku vhodných empirických údajov potrebných na dôkladné testovanie mnohých hypotéz vyplývajúcich z rozpracovania teoretických sociologických východísk, ktoré sú v súčasnosti považované za jedny z najperspektívnejších vysvetlení mnohých aktuálnych otázok sociálnej stratifikácie moderných spoločností.

Výsledky našej analýzy teda súčasne podporujú aj stanovisko, že „smrť tried“ nie je témou hodnou sociológov využívajúcich pri sociologickom poznávaní súčasných spoločností empirické údaje získané sociologickými výskumami a štatistickými zisťovaniami. Napriek tomu však určite zostane aj naďalej atraktívnou témou (najmä) pre sociológov – teoretikov analyzujúcich súčasné spoločnosti s využitím prístupov označovaných ako neempirické, resp. „data free“. (Chan 2012: 7) Aktuálnou úlohou pre sociológov venujúcich sa teoreticko-empirickému skúmaniu problematiky sociálnych nerovností a sociálnej stratifikácie stále zostáva dosahovanie čoraz komplexnejšieho, presnejšieho a validnejšieho opisu a vysvetlenia aktuálneho stavu a vývoja moderných spoločností i v oblasti sociálnych nerovností a stratifikácie – s využitím všetkých relevantných teoreticko-metodologických prístupov.

Medzi takéto prístupy možno zaradiť i tie, ktoré vychádzajú z rozpracovania Weberových teoretických východísk spôsobmi využívanými väčšinou súčasných sociológov, venujúcich sa teoreticko-empirickému skúmaniu sociálnej stratifikácie a mobility moderných, najmä západných spoločností. Pri aplikácii a zdokonaľovaní týchto neoweberovských spôsobov skúmania sociálnej

stratifikácie sa sociológovia, samozrejme, venujú aj ich kritickej analýze, ktorá si kladie za cieľ identifikovať a odstrániť ich slabé stránky a nedostatky a prepracovať ich do vedeckejšej podoby pre potreby ďalšieho, platnejšieho a spoľahlivejšieho poznávania tejto problematiky.

Aj Goldthorpeho triedna klasifikácia EGP, ktorá v súčasnosti predstavuje „zlatý štandard“ skúmania spoločenských tried (Savage 2013: 221), je už dlho predmetom systematického kritického rozboru, na základe ktorého sociológovia identifikovali viaceré nedostatky obmedzujúce jej použitie a výsledky. Medzi najvýraznejšie nedostatky tejto klasifikácie patria nasledujúce skutočnosti:

- platnosť Goldthorpeho schémy, ako deduktívnym spôsobom vytvorenej triednej klasifikácie závisí od platnosti kritérií, na základe ktorých je vytvorená – platnosť a spoľahlivosť takto vytvorených tried EGP závisí od platnosti a spoľahlivosti identifikácie a merania pracovno-trhových charakteristík a zamestnaneckých vzťahov, na základe ktorých sú tieto triedy skonštruované,
- na základe uplatňovania takýchto kritérií sú z analýzy sociálnej stratifikácie vylúčení ľudia nachádzajúci sa mimo trhu práce (nezamestnaní, študenti, dôchodcovia, ženy v domácnosti atď.),
- empirické výskumy ukázali, že súvislosť tried klasifikácie EGP s niektorými, najmä sociálno-kultúrnymi charakteristikami jednotlivcov je pomerne malá, čo konštatoval aj sám Goldthorpe (Chan – Goldthorpe 2007),
- táto schéma je sociologicky atraktívna, lebo umožňuje jednoduchým spôsobom situovať jednotlivcov do spoločenských tried na základe využitia tradičných reprezentatívnych výskumov uskutočňovaných v spoločnostiach národných štátov, spôsob realizácie a veľkosť vzorky používanej v týchto výskumoch však neumožňuje (pre nedostatočné zastúpenie) skúmať napríklad ekonomické a politické elity, podnikateľov v poľnohospodárstve i ďalšie menej početné skupiny a kategórie obyvateľstva štátov,
- Goldthorpeho schéma neodvodzuje triedy od bohatstva a príjmu, ale od postavenia na trhu práce a vykonávaného zamestnania – viaceré výskumy však zistili, že výška príjmu je často významnejším faktorom sociálnej stratifikácie a mobility ako vykonávané zamestnanie – v záujme validného a komplexného skúmania sociálnych nerovností preto treba prekonať obmedzenia skúmania stratifikácie prostredníctvom tried vymedzených iba na základe vykonávaného zamestnania,
- sústredenie sa na trhové vzťahy a zamestnanie ako základy vymedzenia spoločenských tried ich neumožňuje skúmať komplexnejšie, napríklad ako kultúrne a symbolické entity,
- tento prístup neumožňuje postihnúť množstvo relevantných skutočností ovplyvňujúcich postavenie jednotlivcov v systéme sociálnej stratifikácie

a sociálnych nerovností súčasných spoločností, ako sú napríklad pohlavie, resp. rod, rasa, etnicita, vek a ďalšie charakteristiky,

- pre mnohých je sporné aj vymedzenie jednotlivých tried klasifikácie EGP, ich validita, presnosť a spoľahlivosť, čiže kritériá vymedzenia jednotlivých tried a ich rozlíšenia, ako aj možnosti medzinárodnej porovnateľnosti (rôznymi spôsobmi a odlišne vymedzovaných) tried tejto schémy. (Breen – Rottman 1995; Crompton 2008; Devine 1998; Grusky – Weeden 2001, 2008; Jenkins, 2011; Savage 2013 atď.)

Sociológovia sa v posledných rokoch snažia prekonať alebo minimalizovať nedostatky neoweberovských i ostatných triednych prístupov ku skúmaniu stratifikácie najmä využívaním hierarchického chápania sociálnej stratifikácie a z neho vychádzajúcich spôsobov jej empirického skúmania na základe rôznym spôsobom operacionalizovaných a meraných sociálnych statusov. Tie chápania a prístupy, ktoré pritom pracujú so statusom vymedzeným iba na základe sociálno-ekonomických charakteristík jednotlivcov, ako sú napríklad príjem, zamestnanie, postavenie v riadení, vzdelanie, kvalifikácia atď., spravidla trpia väčšinou nedostatkov typických pre sociálno-triedne prístupy vychádzajúce pri skúmaní stratifikácie zo zamestnania jednotlivcov. Platí to aj pre prístupy, ktoré sme použili pri našej analýze – sociálny status operacionalizovaný na základe metodiky navrhnutej Ganzeboomom, de Graafom a Treimanom (index ISEI) i na základe metodiky navrhnutej Machoninom a Tučkom (multidimenzionálny sociálno-ekonomický status) sú založené (aj) na zamestnaní jednotlivca, musia byť teda nevyhnutne zaťažené rovnakými alebo podobnými nedostatkami ako Goldthorpeho triedny prístup.

Autori venujúci sa skúmaniu sociálnej stratifikácie, vrátane samotného Goldthorpeho, sa preto už dávnejšie začali venovať vytváraniu a aplikáciám takých podôb statusového prístupu ku skúmaniu sociálnej stratifikácie, ktoré by dokázali prekonať uvedené obmedzenia. Spomedzi takýchto nových prístupov, ktoré boli už i dostatočne empiricky otestované, sa ako najviac prínosné, komplexné a spoľahlivé hodnotia dva prístupy.

Prvý vychádza z Weberom zdôrazňovaného chápania sociálneho statusu ako hierarchickej štruktúry vychádzajúcej hlavne zo sociálnej prestíže spojenej so zastávanou pozíciou alebo s askriptívnymi charakteristikami a prejavujúcej sa najmä vo formách združovania, v životných štýloch a kultúrnej spotrebe, ktorými sa jednotlivé statusové skupiny odlišujú¹⁷. (Chan 2012; Chan – Goldthorpe 2004, 2007 atď.)

¹⁷ „Naša analýza ukázala, že pozícia jednotlivca v triednej štruktúre vymedzenej na základe zamestnaneckých vzťahov ovplyvňuje rozhodujúcim spôsobom jeho ekonomické životné šance (napríklad riziko dlhodobej nezamestnanosti, výšku mzdy atď.), zatiaľ čo jeho pozícia v statusovom usporiadaní má kľúčovú úlohu z hľadiska hlavných aspektov životného štýlu: úrovne a vzorov kultúrnej spotreby.“ (Chan – Goldthorpe 2007: 529)

Druhý prístup vychádza najmä z „kulturalistickej koncepcie sociálnej stratifikácie“, ktorú vytvoril Pierre Bourdieu, snažiaci sa prekonať Weberovo rozlíšenie triedy a statusu teóriou rôznych druhov kapitálu, ktorými disponujú príslušníci jednotlivých spoločenských tried. Na základe rôzneho množstva a rôznych kombinácií ekonomického, kultúrneho a sociálneho kapitálu vznikajú podľa tejto koncepcie rôzne habitusy, najmä symbolické kultúrne hranice a odlišenia jednotlivcov i sociálnych tried v oblastiach spotreby a vkusu. (Bourdieu 1984) Tento prístup úspešne rozvíjajú mnohí americkí i západoeurópski sociológovia (De Graaf 1991; Di Maggio 2001; Robson 2003; Savage, 2013), aplikovali ho už i v českej sociológii. (Šafr 2008)

Teoreticky rozpracovať a výskumne aplikovať tieto inšpiratívne prístupy pri ďalšom skúmaní sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti je preto jednou z aktuálnych úloh našej sociológie.

Ján Sopóci je vedúcim Katedry sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Venuje sa problematike sociologickej teórie, sociológie politiky, sociológie organizácií a manažmentu. Publikoval viaceré monografie, v posledných rokoch napríklad Záujmové skupiny v slovenskej politike v deväťdesiatych rokoch (2002), Kolektívne správanie a sociálne hnutie (2004), Teórie sociálnej zmeny (2007), Sociálna stratifikácia a mobilita (2008), Teória sociálnych inštitúcií (2010), Sociálne nerovnosti na Slovensku (2011), Politický život spoločnosti (2012), Moderná spoločnosť a sociálna zmena (2013). V súčasnosti je predsedom komisie agentúry VEGA a členom pracovnej skupiny pre sociálne a behaviorálne vedy Akreditačnej komisie Vlády SR.

LITERATÚRA

- BAHNA, M. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2010: Subjektívna identifikácia vlastnej pozície v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti. In: Sociológia, 42, 2, s. 87-112.
- BECK, U., 1986: Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne. Berlin: Suhrkamp.
- BOURDIEU, P., 1984: Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. London: Routledge & Kegan Paul.
- BREEN, R. (ed.) 2004: Social Mobility in Europe. Oxford: Oxford University Press.
- BREEN, R. – ROTTMAN, D. B., 1995: Class Stratification. A Comparative Perspective. New York: Harvester.
- BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – HRABOVSKÁ, A. – SOPÓCI, J., 2011: K niektorým otázkam sociálnej stratifikácie slovenskej spoločnosti. In: Sociológia, 43, č. 5, s. 495-527.
- CHAN, T. W. (ed.), 2012: Social Status and Cultural Consumption. Oxford: Oxford University Press.
- CHAN, T. W. – GOLDTHORPE, J. H., 2004: Is There a Status Order in Contemporary British Society? Evidence from the Occupational Structure of Friendship. In: European Sociological Review, 20, s. 383-401.

- CHAN, T. W. – GOLDTHORPE, J. H., 2007: Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance. In: *American Sociological Review*, 72, s. 512-532.
- CLARK, S. N. – LIPSET, S. M., 1991: Are Social Classes Dying? In: *International Sociology*, 6, s. 397-410.
- CROMPTON, R., 2008: *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- DE GRAAF, N. D., 1991: Distinction by Consumption in Czechoslovakia, Hungary, and the Netherlands. In: *European Sociological Review*, 7, 3, s.267-290.
- DEVINE, F., 1998: Class Analysis and the Stability of Class Relations. In: *Sociology*, 32, č. 1, s. 23-42.
- DI MAGGIO, P., 2001: Social Stratification, Life-style, Social Cognition, and Social Participation. In: GRUSKY, D. B. (ed.): *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview, s. 542-555.
- DUNCAN, O. D., 1961: A Socioeconomic Index for All Occupations. In: Reiss, A. J. (Ed.): *Occupation and Social Status*. New York: Free Press of Glencoe, s. 109-138.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1992: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies. Oxford: Clarendon Press.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARRERO, L., 1979: Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. In: *British Journal of Sociology*, 33, s. 415-441.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARRERO, L., 1982: Social Fluidity in Industrial Nations: England, France and Sweden. In: *British Journal of Sociology*, 30, s. 1-34.
- GANZEBOOM, H. B. G. – De GRAAF, P. – TREIMAN, D. J., 1992: A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. In: *Social Science Research*, 2, 1, s. 1-56.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J. – ULTEE, W. C., 1991: Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. In: *Annual Review of Sociology*, 17, s. 277-302.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J., 2003: Three Internationally Standardised Measures for Comparative Research on Occupational Status. In: Hoffmeyer-Zlotnik J. H. P., Wolf, Ch. (eds.): *Advances in Cross-National Comparison. A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*. New York: Kluwer, s. 159-193.
- GOLDTHORPE, J. H. et al., 1987: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- GOLDTHORPE, J. H., 2000, 2007: *On Sociology. Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- GOLDTHORPE, J. H., 2002: Occupational Sociology Yes: Class Analysis, No: Comment on Grusky and Weeden's Research Agenda. In: *Acta Sociologica*, 45, s. 211-217.
- GOLDTHORPE, J. H. – MARSHALL, G., 1992: The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. In: *Sociology*, 26, s. 381-400.
- GRUSKY, D. B. – WEEDEN, K. A., 2001: Decomposition without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis. In: *Acta Sociologica*, 44, s. 203-218.
- GRUSKY, D. B. – WEEDEN, K. A., 2002: Class Analysis and the Heavy Weight of Convention. In: *Acta Sociologica*, 45, s. 229-236.
- GRUSKY, D. B. – WEEDEN, K. A., 2008: Are There Social Classes? In: CONLEY, D. – LAREAU, A. (eds.): *Social Class: How Does it Work?* New York: Russel Sage Foundations.

- HOUT, M. – BROOKS, C. – MANZA, J., 1993: The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In: *International Sociology*, 8, s. 259-277.
- JENKINS, R. P., 2011: *Changing Fortunes*. Oxford: Oxford University Press.
- KATRŇÁK, T., 2005: *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- KATRŇÁK, T. – FUČÍK, P., 2010: *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- KREJČÍ, J. – MATĚJŮ, P., 1999: Standardní klasifikace sociálních tříd a statusu. In: *SDA Info*, 1, 3, s. 1-4.
- KREJČÍ, J. – MATĚJŮ, P., 2000: Klasifikace sociálních tříd a statusu. In: Matějů, P., Vlachová, K. a kol.: *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998*. Praha: Slon, s. 374-382.
- MACHONIN, P. a kol., 1969: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- MACHONIN, P., 2005: *Česká společnost a sociologické poznání*. Praha: ISV.
- MACHONIN, P. – TUČEK, M. (eds.), 1996: *Česká společnost v transformaci (K proměně sociální struktury)*. Praha: Slon.
- MARSHALL, G. et al., 1988: *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson.
- MATĚJŮ, P. – KREIDL, M., 2000: Obnova vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu. In: Matějů, P. – Vlachová, K. a kol.: *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998*. Praha: Slon, s. 17-36.
- NISBET, R., 1959: The Decline and Fall of Social Class. In: *Pacific Sociological Review*, 2, s. 11-17.
- PAKULSKI, J. – WATERS, M., 1996: *The Death of Class*. London: Sage.
- ROBSON, K., 2003: Teenage Time Use as Investment in Cultural Capital. In: *Working Papers of the Institute for Social and Economical Research*. Colchester: University of Essex Press.
- SAVAGE, M. et al., 2013: A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. In: *Sociology*, 47, 2, s. 215-250.
- SOPÓCI, J., 2008: *Sociálna stratifikácia a mobilita. Teoretická analýza*. Bratislava: Iris.
- SCHENK, J., 1986: Typologické operácie v priestore znakov. In: *Sociológia*, 18, 1, s. 39-57.
- ŠAFR, J., 2005: Nové a alternativní přístupy k měření vertikální sociální struktury. In: *SDA Info*, 7, 1, s. 12-14.
- ŠAFR, J., 2008: *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- TUČEK, M. a kol., 2003: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.
- WEEDEN, K. A. – GRUSKY, D. B. 2005: The Case for a New Class Map. In: *American Journal of Sociology* 111, s. 141-212.
- WEBER, M., 1964: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Koln: Opladen.
- WRIGHT, E. O., 1996: The Continuing Relevance of Class Analysis – Comments. In: *Theory and Society*, 25, s. 693-716.